

Диссертациялык кеңештин эксперттинин корутундусу

К.И. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университети, Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин бириккен Д 06.23.670 диссертациялык кеңешинин эксперти айыл чарба илимдеринин доктору, профессордун милдетин аткаруучу, доцент Асаналиев Абдыбек Жекшеевич Сыдыков Айбек Белековичтин “Ар түрдүү клондук тамырларда алма дарактарын көбөйтүү” деген темадагы диссертациясына 06.01.09 – өсүмдүк өстүрүүчүлүк адистиги боюнча айыл чарба илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн берилген диссертациясын карап чыгып, төмөндөгүдөй корутундуга келди:

1. Диссертациялык кеңешке диссертацияларды коргоого кабыл алуу укугу берилген адистикке дал келиши.

Сунуш кылынган кандидаттык диссертация диссертациялык кеңештин профилине туура келет.

Диссертациялык жумуштун негизги өзөгү 06.01.09 - өсүмдүк өстүрүүчүлүк адистигинин паспортунун 1, 2, 5 жана 9 (белгилүү деңгээлде) - пункттарына ылайык келет. Автор тарабынан алынган илимий натыйжалар ушул пункткага шайкеш келет.

2. Иштин максаты катары

Чүй өрөөнүнүн шартында клондук тамырларда алма сортторунун агробиологиялык, чарбалык өзгөчөлүктөрүн изилдөө, экономикалык пайдасын аныктоо болуп эсептелет.

Коюлган максат диссертацияда төмөндөгү милдеттерди аткаруу менен чечилген.

1. Клондук тамырларда алма сортторунун өсүүсүнүн жана өнүгүүсүнүн агробиологиялык өзгөчөлүктөрүн изилдөө;

2. Изилденип жаткан клондук тамырлардагы алма сортторуна жылдык өнүгүү мезгилиндеги биологиялык жана чарбалык көрсөткүчтөрүнө баа берүү;

3. Клондук тамырлардагы алма сортторунун өстүрүү технологияларын иштеп чыгуу;

5. Изилденген клондук тамырлардагы алма сортторду өстүрүүнүн экономикалык эффективдүүлүгүн баалоо.

Коюлган максат жана милдеттер диссертациялык иште толугу менен чагылдырылган жана аларды негиздөөгө жеке илимий даталар колдонулган.

Коюлган милдеттерге (милдеттерге жетүүнүн этаптары, каражаттары жана методдору ж.б.у.с.) ылайык максатка жетүү мүмкүнчүлүгүн баалоо.

Диссертациянын изилдөө объектисинин диссертациялык максаты жана милдеттерине ылайык келиши.

Диссертациянын изилдөө объектиси катары – клондук тамырлардын ММ-106, М-26, М-9, Арм-18, Жэтысу-5 түрлөрү жана Голден Делишес, Кандиль Синап, Киргизское зимнее, Рашида, Ранет Бухгардт сорттору пайдаланылган. Иш Кыргыз улуттук агрардык университетинин окуу-тажрыйба чарбасынын базасы, Кыргыз Республикасынын Чүй өрөөнүндөгү Сокулук районунда жүргүзүлгөн.

Диссертациянын изилдөө объектисинин диссертациялык максаты жана милдеттерине ылайык келет.

Изилдөө иши жалпы кабыл алынган методика «Мөмө-жемиш, жер-жемиш жана жаңгак өсүмдүктөрүнүн сортторун изилдөө программасы жана методикасынын» жоболоруна ылайык жүргүзүлгөн жана 06.01.09 - өсүмдүк өстүрүүчүлүк адистигине туура келет.

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу

Республикадагы багбанчылыктын өнүгүүсүнүн, интенсивдүү жолуна өтүшүнүн башталышы, отургузулган көчөттөрдүн жогорку сапатына талаптарды койуу болуп саналат. Бул талаптар, отургузулган интенсивдүү бактардын жогорку сапаты, эрте мөмө бериши, жана жумшалган каражаттардын чыгымы кыска убакыт ичинде камсыз кылынууга тийиш. Кыргызстанда биринчи жолу, клондук тамырларга кыйыштырылган алма дарактарынын көбөйүшү, жана биологиялык өзгөчөлүктөрү изилденди.

Кыргыз Республикасынын аймагында Россия, Казакстан, Өзбекстан өлкөлөрүнөн алынып келинген алманын байыркы сортторун арбын кездештирүүгө болот.

Азыркы мезгилдин ичинде айлана-чөйрөнүн ар кандай факторлорунун өзгөрүшүнүн натыйжасында, кыштын катуу үшүк жүрүшү, грибок оорусунун чыгышы, жана тигил же бул аймак үчүн жаңы зыянкечтердин пайда болушунун себебинде, көптөгөн туруксуз сорттор жоголуп кеткен. Бирок, бул сорттордун кээ бирлери эл арасында сакталып калганы анык.

Окумуштуу И.В.Солдатов тарабынан Ысык-Көл областы боюнча Апорт Александр, Апорт кроваво-красный, Золотой Ранет, Киргизское зимнее, Рашида сорттору мыкты сорттор катары кеңири пайдаланылганы белгиленген. Андан тышкары, Белый Налив, Ранет- Гранфштейн, Ранат- Бурхардт, Боровинка сорттору орточо таралганын окумуштуу белгилеген. Ал эми Алматинский серебристый, Астраханское, Бельфлер-Желтый, Великий-

Могол, Иссык-Кульская жемчужина, Кандиль Синап, Кулон китайка, Мезгун, Мелба, Ранет Самиренко, Пеструшка, Шафран сорттору аз таралганын аныктаган.

Ошол эле мезгилде Жалал-Абад областында Шафран, Бельфлер-Желтый, Ранет Самиренко, Кандиль Синап, Жонатан сорттору кеңири таралып, ал эми Апорт кроваво-красный, Розамарин, Сары алма орточо таралган, аз таралган сортторго Кыргыз кышы, Бельфлер-Желтый, Белый налив, Корона, Токтогул, Катуу алма, Кассельский, Апорт Александр, Рашида, Ранет Бурхардт, Аламединское, Пальмира сорттору кирген.

Заман талаптарынан улам, көбү сапаттуу багбанчылыкты жандандырууга мүмкүнчүлүк таап, ал эми кээ бирлери интенсивдүү бакчаларды отургузуп жатышат. Мына ушуга байланыштуу, биздин алдыбызга республикада сакталып калган байыркы сортторду пайдалануу менен, жергиликтүү шартка жакшы ыңгайлашкан, жаңы өсүмдүктөрдү өстүрүү ошондой эле, алардын тамырын түзүү үчүн, жаңы булактарды аныктоо милдети коюлду. Учурда интенсивдүү бакчаларга кызыккандар көбөйдү, бирок бул кымбатка турат жакшы импорттук көчөттүн баасы 800 сомду түзөт, ал эми арзаны 150 сомду түзөт. Италиялык жана немистик көчөттөр андан да кымбат, ал эми Польша, Сербия, Турция көчөттөрү бир аз арзан болууда. Кыргызстандан алынган көчөттөр, чет элдиктердикине атаандашып, интенсивдүү бак отургузууга кеткен чыгымды азайтат. Азыр республикада 200 гектардан ашык аянтка мындай бакчалар отургузулган.

3. Илимий натыйжалары

Сыдыков Айбек Белековичтин илимий жактан негизделген ыкмаларды колдонуу менен алынган керектүү көлөмдөгү көп жылдык эксперименталдык материалдар менен изилдөө натыйжалары; системалуу жүргүзүлгөн фенологиялык байкоолору жана натыйжаларды талдоо диссертацияга коюлган максаттарына жана милдеттерине ылайык келет. Изилдөөнүн натыйжаларынын ишенимдүүлүгү жана жүргүзүлгөн эсептөөлөр эксперименталдык түрдө текшерилген.

1-натыйжа

1. Чүй облусунун топурак - кыртышынын климаттык шарттарында биринчи жолу К.И.Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университетинин окуу-тажрыйба чарбасында жана питомнигинде көп жылдык изилдөөлөрдүн жүрүшүндө, алма дарагынын клондук тамырынын 5 формасынын адаптация жана өндүрүш потенциалы изилденди. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, ММ-106, М-26 жана М-9 клондук тамыры Кыргыз Республикасынын Чүй облусундагы интенсивдүү бактарды отургузуу иштерине эң келечектүү сорттор болуп саналары белгилүү болду.

2. Экономикалык биометрикалык көрсөткүчтөрдүн жыйынтыгы боюнча: питомникте өстүрүлгөн алма дарактарынын төмөнкү өсүү жолдорунда бийиктиги, шарттуу тамыр моюнчасынын калыңдыгы, тамырлоо жөндөмдүүлүктөрү (4,0-5,0 балл), тамыр системасынын узундуктары боюнча М-9, М-26, ММ-106 жана Арм-18 сорттору өзгөчөлөндү.

3. Экономикалык баалуу көрсөткүчтөрдүн негизинде питомникте өстүрүлгөн М-26, М-9 жана ММ-106 тамырлары бир сезондун ичинде бүчүр салууга ылайыктуулугу, жакшы өсүп кетүүсү жана өсүү сакталуусу (100%), ошондой эле стандарттуу көчөттөрдүн чыгышы 96,1% менен айырмаланган.

2-натыйжа

1. ММ-106, М-9 жана М-26 клондук тамырларга кыйыштырылган бардык алма дарагынын сорттору- Голден Делишес, Кандиль Синап, Рашида жана Киргизское зимнее эң жакшы өсүшү байкалганы белгиленди. Ал эми, Арм-18 жана Жэтысу-5 клондук тамырлары боюнча алма дарактарынын өсүүсү жайыраак өскөндүгү аныкталды.

2. Чүй облусунун үшүккө эң чыдамдуу тамыры ММ-106, М-26 жана М-9 тандалган. Жана ошол эле клондук тамырлардагы Голден Делишес, Киргизское зимнее жана Рашида алма сорттору кышкы суукка эң туруктуу экенин көрсөткөнү белгиленди.

3. Физиологиялык көрсөткүчтөр боюнча Жэтысу-5, М-26, М-9 жана ММ-106 тамырлардагы алманын баардык сорттору кургакчылыкка жана ыссыка туруктуулугу менен айырмаланып аныкталды.

3- натыйжа

1. Чүй өрөөнүнүн географиялык топурак климаттык, агрометеорологиялык шарты клондук тамырлардагы алманын ар түрдүү сортторун өстүрүүгө ыңгайлуу экендиги аныкталып, бул өрөөндүн шартында ММ-106, М-26, М-9 клондук тамырларда алманын ар түрдүү сортторун өстүрүү сунушталат.

2. Клондук тамырлардагы алманын сортторунун бутактары жана бүчүрү температуранын өзгөрүүсүнө бирдей туруктуулука ээ эмес. Алма бутактарынын кайтып келген жазгы суукта зыянга учурашы, бул өсүмдүктү кээ бир аймактар үчүн кеңири өстүрүүгө тоскоол болгон негизги фактор болуп саналат. Ошондуктан Чүй өрөөнүнүн шартына кайра кайтып келген сууктан, эки жылдык бутактарын үшүк алгандыгы аныкталып, бул регионго клондук тамырлардагы кышка чыдамдуу Голден Делишес, Рашида, Кандиль Синап, Ранет Бухгардт жана Киргизское зимнее алма сортторун өстүрүү сунушталат.

3.1. Алынган илимий маалыматтар менен Чүй өрөөнүндө жана Республиканын башка аймактарында жүргүзүлүп жаткан жана жүргүзүлө турган илимий иштерге өз салымын кошот.

3.2. Илимий натыйжалардын ишенимдүүлүгүн негиздөө.

Натыйжалардын ынанымдуулугу, 2020-2023 жылдары жүргүзүлгөн талаа жана лабораториялык изилдөөлөрдөн алынган маалыматтар аркылуу бекемделген.

Алынган илимий- практикалык жыйынтыктар менен натыйжалар автор тарабынан илимий негизде жалпыланып, иликтөөгө алынган жана диссертациялык иш катары сунушталган. Алар өз ара байланышта, практикалык сунуштар автордун алган материалдарына негизделген. Талаа тажрыйбасындагы жана лабораторияда алынган анализдердин натыйжаларынын негизинде түзүлгөн диссертациянын мазмуну, диссертацияда келтирилген корутунду жана сунуштарга шайкеш келет

3.3. Иштин теориялык мааниси

Диссертациялык иш теориялык мүнөздү алып жүрөт. Алынган натыйжалар клондук тамырлардагы алма сортторунун агробиологиялык жана чарбалык өзгөчөлүктөрүн, фенологиялык фазалардын өтүү, агротехникалык иш-аракеттерди иштеп чыгуу изилдөө иштеринде жана методикалык көрсөтмөлөрдү жакшыртууда маанилүү.

3.4. Диссертациялык иш төмөнкү классификациялык белгилерге туура келет:

1. Иштин жыйынтыктарынын мүнөзү.

1.1. Билимдин тиешелүү тармагы үчүн маанилүү болгон көйгөйдүн жаңы чечими.

2. Диссертациянын жыйынтыктарынын жаңылык деңгээли.

2.1. Жыйынтыктар жаңы.

3. Диссертациянын жыйынтыктарынын мааниси.

3.1. Жогорку

4. Диссертациянын темасынын пландуу изилдөө менен байланышы

4.1. Тема тармактык программага, илимдер академиясынын пландарына же уюмдун тематикалык планына киргизилген.

5. Практикалык мааниси бар диссертациянын жыйынтыктарын колдонуу деңгээли.

5.1. Жалпы тармак боюнча

6. Практикалык мааниси бар диссертациянын жыйынтыктарын кеңири колдонуу боюнча сунуштар

6.1. Кеңири колдонууга болот

4. Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү

Кыргызстандын шартында биринчи жолу алма дарактарынын эзелки сортторун кодура (клондук) тамырларда натыйжалуу өстүрүү мүмкүнчүлүгү аныкталган жана далилденген. Кыйыштырылган алманын көчөттөрүн, тездетип өстүрүүнүн технологиясы иштелип чыкты. Кыргызстандын шартында клондук тамырдын беш даанасы жана беш алманын сорту изилденип, бааланган.

Диссертацияда алынган илимий натыйжалар төмөнкүлөрдө ишке ашырылды:

- изилдөө иштери К.И. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университетинин Агрономия жана токой чарба факультетинин токой чарба жана мөмө-жемиш өстүрүү кафедрасынын илим изилдөө иштеринин (2012-ж. 27.01. №4 протоколу мам.каттоо номери) жана 2013-2017-жылдарга карата Кыргыз Республикасынын туруктуу өнүгүүсүнүн улуттук программасынын 5.1. “Экологиялык коопсуздук жана экономикалык өсүштүн милдеттери” бир катар пункттары менен түздөн түз байланышка жана анын негизинде ишке ашырылган.

Фундаменталдуу жоболор, корутундулар жана практикалык сунуштар толук чагылдырылган орус, англис, кыргыз тилинде жазылган 10 илимий эмгек КР Өкмөтүнүн карамагындагы Улуттук Аттестациялоо Комиссиясы тарабынан сунушталган рецензиялануучу илимий басылмалардын тизмегине кирген илимий басылмаларда жарыяланган.

5. Авторефераттын диссертациянын мазмунуна дал келиши

Автореферат толугу менен диссертациянын мазмунуна, анда коюлган изилдөөнүн максат жана милдеттерине дал келет. Кыргыз, орус жана англис тилдеринде бирдей корутунду берилген.

6. Айрым мүчүлүштүктөр:

Эксперттик комиссия тарабынан төмөнкүдөй эскертүү, сунуштар киргизилди:

1. Диссертация өсүмдүк өстүрүүчүлүк адистиги боюнча кыргыз тилинде аткарылган биринчи иш, ошондон улам илимий терминдер, стилдик жактан көйгөйлөр бар.

2. 3.6.1-таблицада үч көрсөткүчтүн ортосундагы корреляциялык байланышты табуу керек. R жана корреляция теңдемеси.

3. Адабияттар булактардын обзорунда 2020-жылдан кийинки басылып чыккан адабияттар кошулган эмес.

4. 3.1.3 таблицасына жана 3.3.1 таблицасына дисперсионный анализ керек.

7. Сунуштар:

1. Диссертация өсүмдүк өстүрүүчүлүк адистиги боюнча кыргыз тилинде аткарылган биринчи иш болгондуктан, илимий терминдер, стилдик жактан көйгөйлөр диссертантка айтылды, бир пикирге келип ондоп койсо болот.

2. Корреляциялык-регрессиялык теңдемени колдонуп негизги көрсөткүчтөрдөн көз карандылык мисалдарын көргөзүп кою зарыл.

3. 2020-жылдан кийинки адабияттардан булактардын обзорунан кошуп кою керек.

8. Сунуштамалар:

Жетектөөчү мекеме жана расмий оппоненттерди дайындоо.

Д. 06.23.670 диссертациялык кеңешине, Сыдыков Айбек Белековичтин кандидаттык диссертациясы боюнча:

Жетектөөчү уюм катары: Ош мамлекеттик университети.

Биринчи расмий оппоненттике - айыл чарба илимдеринин доктору, доцент, М. Адышев атындагы Ош технологиялык университетинин проректору Танаков Нурланбек Токтогуловичти сунуштайм;

Экинчи расмий оппоненттике – айыл чарба илимдеринин кандидаты, профессор, Заманбап эл аралык университетинин экономика кафедрасынын башчысы Суйундуков Улан Азаковичти сунуштайм. Себеби 06.01.09 – өсүмдүк өстүрүүчүлүк адистигине ылайыктуу, изилдөө милдеттерине жакын жана адистиги туура келет деп эсептейм.

9. Корутунду:

Сыдыков Айбек Белековичтин 06.01.09 – өсүмдүк өстүрүүчүлүк адистиги боюнча айыл-чарба илимдеринин кандидаты даражасын изденип алуу үчүн “Ар түрдүү клондук тамырларда алма дарактарын көбөйтүү” аттуу темада жазылган диссертациялык изилдөөсү Кыргыз Республикасынын Улуттук Аттестациялык Комиссиясы тарабынан кандидаттык диссертацияларга коюлуучу талаптардын 10-пунктунун баарына ылайык келет. Диссертант Сыдыков Айбек Белекович, 06.01.09 – өсүмдүк өстүрүүчүлүк адистиги боюнча айыл чарба илимдеринин кандидаты илимий даражасын алууга толук мүмкүнчүлүгү бар экенин тастыктаймын.

Сыдыков Айбек Белековичтин 06.01.09 – өсүмдүк өстүрүүчүлүк адистиги боюнча айыл чарба илимдеринин кандидаты даражасын изденип алуу үчүн “Ар түрдүү клондук тамырларда алма дарактарын көбөйтүү” аттуу темада жазылган диссертациялык жумушунун актуалдуулугун жана практикалык маанилүүлүгүн эске алуу менен аякталган диссертациялык жумуш деп эсептеп, бул илимий эмгекти өз багытында диссертациялык кеңеште ачык коргоого сунуштаймын.

Д 06.23.670 диссертациялык кеңештин эксперти,
айыл чарба илимдеринин доктору, доцент

Асаналиев А. Ж.

10.05.2024-ж.

А. ч. и. д. А.Ж. Асаналиевдин кол тамгасын тастыктаймын:
Д 06.23.670 диссертациялык кеңешинин окумуштууларга
катчысы, айыл чарба илимдеринин кандидаты
доценттин м.а.

Мамытканов С.А.
10.05.2024-жс

